

számot néhány fontos közgazdaságtani alapvetéssel. Sajnos szinte mindegyiket elméletileg leszűkítve és ezért tévesen értelmezi. Például a 171. oldalon kijelenti „a neoklasszikus racionális döntéshozóra épülő modell szerint a vállalatok elsődleges feladata (végcélja) a profitmaximalizálás”. Ez így, ebben a formában, nem feltétlenül igaz. Közgazdászok sokasága vizsgálja azokat a helyzeteket, amelyekben egy vállalat a működésében érdekeltnek hasznát maximalizálja (*shareholder value vs. stakeholder value*), és ilyenkor Bandeljeihez nagyon hasonló kérdéseket vizsgálnak az FDI kapcsán. Az más kérdés – és Bandeljnek erre kellett volna tennie a hangsúlyt –, hogy mivel csak egy cselekvőre koncentrálnak és nem a cselekvők közötti viszonyokra, nagyon sok lényeges elemet kihagynak, amelyeket viszont Bandelj figyelembe vesz/vehet (például a beruházó és az értékesítő közötti társadalmi viszonyokat).

Bandelj elméleti fejtegetései igazából nem hoznak újat. A neoklasszikus közgazdaságtannal szemben – szerintem nem lényeglátóan – megfogalmazott kritikája a gazdaságszociológia, a nemzetközi politikai gazdaságtan és a gazdaságfilozófia területéről szinte az unalomig ismerős. Viszont fantasztikusan jó az empirikus elemzésben, vagyis az FDI kelet-európai működésének vizsgálatában. Ekkor mutatkozik meg igazán, miben nyújt újat a gazdaságszociológiai vizsgálat. Vegyük például a következő kutatási kérdését, amelyet a negyedik fejezetben tesz fel: Mi magyarázza a külföldi működő tőke mennyiségének jelentős eltérését a vizsgált 11 kelet-közép-európai országban? Válaszában olyan jellemzőket emel ki, melyeket nem olvashatnánk egyetlen közgazdasági tanulmányban sem. A befogadó és a beruházó kapcsolatában a következő jellemző elemeket vizsgálja:

1. Intézményi kapcsolatok a befektető és a befogadók között, Kelet-Közép-Európában konkrétan az államközi kapcsolat két fajtájára, a bilaterális egyezményekre és EU-megállapodásokra vonatkoztatva. Elvileg mindkettő csökkenti a befektetők költségeit, mivel csökkentik a tranzakcióval járó kiadásokat. Bandelj szerint ha a befektők ezeket a költségeket jelentősnek látják, akkor olyan kelet-

európai országot választanak, amely sokfajta nemzetközi intézményi kapcsolattal rendelkezik.

2. Politikai kapcsolatok a befektetők és a befogadók között. E címszó alatt a kevésbé formális politikai kapcsolatokat veszi számba a szerző. A méréshez szükséges operacionalizáláskor a befektető országokból érkező segélyek nagyságát veszi figyelembe.

3. Személyes és üzleti hálózatok a befektetők és befogadók között. Ennek a jellemzőnek a vizsgálatok a szervezeti szintű hálózatokat és a személyes hálózatokat tárgyalja. A szervezeti szintű hálózatok vizsgálatában a már korábban leírt üzleti kapcsolatokat veszi figyelembe, a személyes hálókéban pedig az emigrációt a vasfüggöny korszakában.

4. Kulturális kapcsolatok befektetők és beruházók között címszóval Bandelj hosszan tárgyal különféle kultúra-definíciókat, majd úgy dönt, hogy elméletének leginkább a két ország közötti kulturális illeszkedés (*cultural matching*) fogalma felel meg. Ezért azt vizsgálja, hogy a befektető országokban milyen kelet-európai kisebbségek élnek, amelyek valamiféle kulturális hatást gyakorolhattak a befektők döntésére.

Végül a szerző egy jól áttekinthető statisztikai elemzést végez, hogy kiderítse, a fenti kapcsolattrendszerek közül melyiknek volt szignifikáns hatása a Kelet-Közép-Európába érkező FDI-re. Konklúziója az, hogy a standard közgazdasági elemzésekben kiemelt országharakterisztika (gazdasági potenciál, növekedés, politikai stabilitás, politikai környezet) keveset magyaráz az FDI országonkénti eltéréséből. Csekély volt az államközi kapcsolatok befolyása is az FDI-re, viszont annál nagyobb az informális kapcsolatoké a Kelet-Európába érkező FDI mennyiségére.

Ez a konklúzió egyáltalán nem meglepő a Kelet-Európát jól ismerő újságolvasó számára. A meglepő az, hogy ez a következtetés csak ritkán olvasható neoklasszikus közgazdasági tanulmányokban. És ez az a pont, ahol Bandelj minden elismerést megérdemel, mert nagyon komoly tudományos megalapozottsággal igazol egy sokunk által felismert, de csak újságolvasói szinten értelmezett igazságot. Empirikus

kutatási eredményét pedig az a metaelméleti alap tette lehetővé, amely a társadalmi viszonyrendszereket hangsúlyozva a társadalomba beágyazott döntéshozókkal számol, s ennek fényében magyarázza döntéseiket.

PIROSKA DÓRA

Bojtár Endre: „Hazát és népet álmodánk”

FELVILÁGOSODÁS ÉS ROMANTIKA
A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
IRODALMAKBAN

Typotex Kiadó, Budapest, 2008.
330 old., 2800 Ft

Bojtár Endre új könyve *Az ember fejlődő... című, 1986-ban megjelent művének „jócskán javított és közel egy harmadával bővített változata”* (7. old.). Az akkor maga elé tűzött kettős célból a szovjet irodalomtörténet-írással való vita ma már – írja – nem időszerű, viszont a másik, a közép- és kelet-európai népek kultúrájának megismertetése „manapság, amikor a nacionalizmus szította önpusztító ellenségeskedés szabadon felszínre kerülhet, talán időszerűbb, mint valaha” (8. old.). A könyv a *Bevezetésen* és egy *Összegzés helyett c.* lezáró utóhangon kívül 16, egymással szorosan összefüggő miniesztét tartalmaz. Az elvi kérdéseket természetesen a bevezető és a lezáró rész exponálja, illetve tárgyalja hangsúlyosan.

A *Bevezetés* mindenekelőtt a műfaj: az összehasonlító irodalomtörténet nehézségeit vázolja. Először is az a veszély fenyeget, hogy nem maga az irodalom (az irodalmi mű), hanem a történet áll majd előtérben (vagy még inkább: történetek); másodsor a nem anyanyelven ismert művek esetében az elemzés nyilván valamiféle nemzetközi konszenzusra támaszkodik: így aztán „az irodalom története helyett összehasonlító eszmetörténet vagy még beláthatatlanabbul általános kultúrtörténet” (9. old.) áll elő. Mindjárt le is szögezhetjük, hogy a könyvben csakugyan erről, nem pedig szűkebb értelemben vett irodalomtörténetről

van szó. De ez nem baj. Az irodalomtörténész szakmájának lényege ugyanis – írja a szerző –, hogy meg tudja ítélni, melyik könyv jó és melyik rossz; s ennek alapján fölrajzolhat „egy ilyen-olyan fejlődésvonalat”, amely aztán az általános történelemről kialakult képet is helyesbítheti: „A jó könyv ugyanis sokszor fogalmilag ki sem fejthető, de mindig kiérezhető módon hazudtolhatja meg az általános történetírást.” (10–11. old.)

Egy másik nehézség a választott történeti-földrajzi keret: *Közép- és Kelet-Európa* fogalma, melyről „az utóbbi negyven évben könyvtárnyit írtak össze” (11. old.). A szerző nem kezd általános elvi fejtegetésekbe a térség fogalmáról, ehelyett praktikus eljárást választ: „Elvi állásfoglalás nélkül, pusztán gyakorlati okokból, a tárgyalt időszakban, nagyjából a 19. század folyamán, e könyv, nyelvcsaládok szerinti felosztásban, idetartozónak veszi az összes szláv, a két balti: a lett és a litván, a román, az észt, a magyar, az albán és az újjörög kultúrát. [...] Mivel nem földrajzi, hanem társadalomtörténeti fogalomról van szó, határai változnak.” (Uo.) Például az albán és újjörög a szerző szerint a XX. századtól már nem délkelet-európai, hanem mediterrán irodalomnak tekinthető; az utóbbi még inkább különleges az antik örökség miatt. A finn irodalmat a szerző – különösebb indoklás nélkül – eleve nem véli idetartozónak. „Mindig az összehasonlítás gyakorlatában kell eldőlnie (s e gyakorlatnak önmagáért helytállva bizonyítania), hogy mely jelenségek tartozhatnak együvé, s melyek nem.” (13. old.) Közép- és Kelet-Európa egy belsőleg tovább tagolható típus, „melyet többé-kevésbé hasonló történelmi körülmények alakítottak ki” (uo.). Ehhez a módszertani eljárás-hoz, illetve eredményéhez a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

1. Az együvé tartozás tényét valóban az összehasonlítás gyakorlatában kell bizonyítani. Az újjörög irodalomra vonatkozó állítás meggyőzőnek tetszik, az albánra vagy a finnre vonatkozó viszont – elemzés híján – kevésbé: az albán kultúra mediterrán jellege kapcsán a (horvát) dalmát kultúrát is föl lehetne idézni, a finn kultúra pedig elég sok rokon vonást mutat a balti

népekével, így főleg a rokon észtekekével.

2. Az elemzésbe vont népek végül is azok, amelyeket a történetírás szemlélete vagy Kelet-Európához, vagy ha nem ahhoz, akkor az ún. Köztes-Európához, a német és az orosz területek közti régióhoz sorol. (Ez utóbbit szokás Közép-Európának is nevezni, de ekkor a német *Mitteleuropa* koncepciójától megkülönböztetve, Hanák Péter kifejezésével egy „benszülött” koncepció keretében.) A szerző az elemzések során gyakorlatilag egyetlen egységként kezeli „Közép- és Kelet-Európa” fogalmát, úgyhogy azt kell mondanunk: nyugodtan beszélhetne egyszerűen Kelet-Európáról is. (Maga is idézte másutt Engel Pál szellemes mondását, miszerint Közép-Európa az a térség, amely Kelet-Európában van, de Nyugat-Európában szeretne lenni.) Amely „közép- és kelet-európai” (vagy tehát egyszerűen: kelet-európai) egységet tényleg lehet aztán belsőleg tovább tagolni.

Végül egy további nehézség, hogy a *típus* fogalma „jó adag önkényességet feltételez, [...] mindig a történész konstruálja” (14. old.). Ezzel kapcsolatban a szerző a következő módszertani eljárást választja: „A képlékeny, sokszor megtörő, majd újrainduló, egymásba folyó és egymás mellett élő irányzatok szerinti tárgyalás révén képet kaphatunk a változások irányáról, de – az ajtón kidobott értékszempontot az ablakon visszahozva – úgy, hogy azokat a legnagyobb írók legértékesebb művei hordozzák.” (15. old.) Nincsenek „beskatulyázhatatlan” írók: „A nagy író kiteljesít egy bizonyos irányzatot (műnemet, műfajt, stílust, eszmét, témát stb.)” (Uo.) Mivel a szerző mindig ragaszkodik a tényekből való kiinduláshoz, a gyakorlat szempontjaihoz, ez az eljárás csakugyan nem vezet az előzetes konstrukciókba való belegyömöszölés ismert veszélyéhez.

Összefoglalóan Bojtár leszögezi: „E módszer nagy előnye a nyitottság, hiszen hasonló vagy ettől merőben különböző, ezzel ellentétes metszeteket tetszés szerint bárki kikanyaríthat a közép- és kelet-európai irodalmakból vagy azok egy csoportjából. Remélem, hogy e tudományos-népszerűsítő könyvecske a fontosabb metszetek közül tartalmaz néhányat, s bizonyo-

san tudom, hogy a benne foglaltak sokszorosával egészíthető ki.” (16. old.) Ehhez legföljebb csak annyit tehetünk hozzá, hogy a „merőben különböző” vagy „ellentétes” metszetek alkalmasint nem szervesen oda-vetve kerülhetnek a szerző koncepciója mellé, hanem azt vagy megerősítve, vagy helyesbítve, vagy cáfolva: egyszerűen a – legalábbis megközelíthető – tudományos igazság kutatásának keretében.

A jelzett 16 minisszé sorozata valtaképpen két nagy részre tagolható. Az első nagy rész (a sorozat első 6 darabja) az általános történelmi helyzet fölvezetése, melynek érvényességét a második nagy részben (a sorozat további 10 darabjában) szorosabb irodalomtörténeti elemzések demonstrálják.

Az [1] *Megkésetttség, elnyújtottság, stíluskeveredés* című fejtegetés az elemzések tárgyául szolgáló két esztörténeti korszak: a fölvilágosodás és a romantika fogalma kapcsán leszögezi: „Mind a felvilágosodásnak, mind a romantikának különböző terjedelmű fogalmai léteznek, olyannyira, hogy pontosabb lenne többes számban beszélni róluk [...]; sőt, sok mérvadó vélemény szerint használatuk emiatt megtevesztő, s ezért kerülendő.” (17. old.) A klasszikus kanti értelemben vett fölvilágosodás – írja a szerző – Nyugat-Európában a XVII–XVIII. században volt, „[a] mi régióinkban vitatható, hogy egyáltalán lezajlott vagy zajlott-e” (18. old.); a romantika pedig ott 1815-ben, 1830-ban, legkésőbb 1848-ban lezárult, az elemzett régióban a nemzeté válás folyamata kapcsolódik főleg hozzá, egyébként „másodlagos frissességű, több-kevesebb késéssel importált áru volt” (20. old.). A mindenütt jelen lévő megkésetttség kettős: egyrészt a Nyugathoz képest, másrészt egymáshoz képest is fáziseltolódások vannak. Ezek azután elhúzódnak egészen a XX. századig, s emiatt stíluskeveredések jönnek létre, nem pedig tiszta formák. Nos, bár 1815-öt megelőzően Nyugaton is talán inkább preromantikáról lehetne beszélni, az ottani lezárulási dátum tényleg mindenképpen 1848. Mindenütt másutt azonban (talán még Észak-Európában is) valóban a szerző által jelzett és jellemzett kettős értelmű megkésetttség érvényesül.

A [2] *A történelmi helyzet* című fejezet a korszak (fölvilágosodás és romantika) szempontjából döntő jelentőségének minősíti a független Lengyelország bukását. Valóban: a harmadik lengyel fölsoztás (1792) betetőzte azt a 400 éves folyamatot, amely a bolgár függetlenség elvesztésével (1393) kezdődött, s amelyben az ún. Köztes-Európa minden állama elveszítette vagy a szuverenitását, vagy az integritását, vagy mindkettőt. Korábbi fejlődésüket a környező nagyhatalmak gyöngesége tette lehetővé, azok megerősödésével viszont a kis államok nyomorúsága köszöntött be. Mint Bojtár írja: „Így jött létre az a légkör, melyben összekapcsolódott a nyers erőtlől való indokolt rettegés a mucsai taktikázással, rövidlátó esélyesséssel” (28. old.) – hogy ti. melyik nagyhatalomtól kaphatnak előnyöket a területi viták eldöntésében. Az ún. kongresszusi Lengyelország helyzete az egész térségre nézve jellemző: formálisan független állam, csak perszonálunióban Oroszországgal, de minden szuverén attribútuma csak látszat. „A hazugság keresztül-kasul áthatotta az életet” (31. old.). Magyarországra nézve ugyanezt így fejezte ki Széchenyi: „Statusviszonyainkban meg nem szűnő ellentétben van a de facto az ex principio-val” (idévezve 33. old.). Ez a kettős látás aztán szükségképpen vagy megalkuvó realpolitikához, vagy meggondolatlan lázadáshoz vezet. E helyzetből fakad továbbá „a nemzeti valóság hiánya” (35. old.): „Nyugaton a polgári nemzetállam szülte a nemzeti tudatot, s kísérte ezért a »büszke vagyok« érzése, míg nálunk a polgári nemzetállam hiánya hozta világra, s kísérte az »irigy vagyok« érzése, amiből logikusan következett azután az önáltatás, a »nemzeti karakter« feldicsérése.” (36. old.)

A következő két fejezet szorosabban összefügg. Miután a [3] *A nyelvpolitikai helyzet* című pont bemutatja, hogy az „egységes nyelvre és önálló államra törekvő népek” (39. old.) szerteszórva éltek, s különféle más nyelvekkel ütköztek, a [4] *Államnemzet – kultúr-nemzet* című pont a jelzett törekvés elvi nehézségeit ismerteti. A térségben a „francia” államnemzet (Montesquieu) és a „német” kultúr-nemzet (Fichte) mintáját „a pillanatnyi történelmi helyzetnek és érdekeknek megfelelően

váltakozva alkalmazták” (64. old.). Az alapvető mégis a kultúr-nemzet eszméje volt, amit Wybicki híres *Légiós dala* (a lengyel himnusz) így fejez ki költőileg: „Nincs még veszve Lengyelország, / Amíg mi élünk.” Világos, hogy ahol az állam elveszett vagy éppenséggel létre sem jött, a kultúr-nemzet eszméjének kell dominálnia. „Nyilvánvalóak ennek a felfogásnak az előnyei az országgal, állammal, intézményekkel nem rendelkező közép- és kelet-európai népek számára. De vannak beláthatatlan és iszonyatos következményekben megvalósult veszélyei is: a nemzet fogalma túlságosan szubjektíválódott, a törvény normái alól sokszor kicsúsztó érzelmi kérdéssé vált, hisz a nemzeti karakter, a kollektív »én«, a »mi« köréből bármikor ki is lehetett rekeszteni embercsoportokat.” (65–66. old.) Az asszimilációt úgymond csak tettető idegenek lesznek a fő ellenségek: így elsősorban az asszimilált (éppen az asszimilált!) zsidók.

Kár, hogy a szerző nem tér ki a két nemzetfogalom történeti alakulásának további vonatkozásaira, például Meinelke klasszikus elemzése nyomán. Arra a tényre elsősorban, hogy az állami egységre alapozódó államnemzet is követelni kezdi előbb-utóbb az egységes nemzeti kultúrát (erről sokat tudnának mesélni például a franciaországi nemzetiségek), illetve hogy a kultúra egységére alapozó kultúr-nemzet is mindig előáll a maga politikai (állampolitikai) követeléseivel. Erről a szerző maga is ezt írja: „A kultúr-nemzetet a nemzetkarakter ideologikus eszméje szervezi egybe és kanonizálja: a fogalmat sajátos politikai színezetű normák építik körbe.” (62. old.) Mivel a fölgyorsított modernizáció követelményei nyomán mesterségesen jött létre, ezért válik veszélyeztetett és bizonytalan, „görcsös nemzettudattá” (63. old.). Nyelvi, helyesírási kérdésekből így politikai kérdések lesznek... Nemesi nyelv, paraszti nyelv, városi nyelv elválik egymástól (tipikusan pl. Litvániában: lengyel–litván–német/jid-dis; de ugyanígy Magyarország nemzetiségi területein is). A nyelvi zűrzavar szüli voltaképpen az egységes irodalmi nyelv utáni vágyat is – de nemcsak azt, hanem mellette még a „nemzetjellem” trónra emelését, valamint az ősi jogok, meseszerű elméletek hangozta-

tását. Az egyes országok fejlődésében a „fáziseltolódást mi sem szemlélteti jobban, mint hogy nagyjából mikorra fejeződött be a modern irodalmi nyelv megteremtése, s ennek nyomán mikor jelentkezett az első igazán jelentős író és a romantika, vagyis mikor zárult le a szűkebb értelemben vett felvilágosodás” (76. old.).

Az [5] *Felvilágosodás vagy nemzeti újjászületés?* című fejezet szorosabb értelemben is exponálja és részletesen demonstrálja, hogy a térségben már a fölvilágosodás korszakát és eszmévilágát is a nemzetté válás (az önálló nemzetté válás) problémái befolyásolják – ami azután a romantikában még erőteljesebben jut érvényre. A fölvilágosodás egyik alapeszméje, az egyén önállóságának, szabadságának, tudatosságának eszméje ezért szükségképpen háttérbe szorul. „Mi az oka nemzeti és egyéni sorsok ilyen kuszaságának, a sok félbemaradottságnak, kialakulatlanságnak, töredékességnek? A válasz kurtára fogva az, hogy Közép- és Kelet-Európában nemzet és személyiség nem egymást támogató, harmonikusan formálódott, hanem gyakran egymás ellenében, nemegyszer a megsemmisüléssel fenyegetve egyik a másikat.” (83. old.) Egyéni és nemzeti szabadság ellentétében itt mindig a nemzeti eszme gyúrta maga alá az egyéniséget (vö. Kölcsey: „A haza minden előtt!”); nem az individuum, hanem a kollektívum a fontos. Maguk az írók is aggódnak, eleget tesznek-e a tőlük elvárt nemzeti „szolgálatnak”; tipikus (mintegy önmaga paródiájaként ható) példa erre Mácha kollektivistá dedikációja az individualista *Májushoz*.

Az első nagy részt lezáró fejezet – [6] *Az orosz különút* – rámutat, hogy az újkorban fölemelkedő és éppen a tárgyalt korszakban nagyhatalommá emelkedő, bár társadalmi viszonyait tekintve elmaradottabb, de szuverenitását csaknem folyamatosan megőrző Oroszország nemzeti jellegzetességei radikálisan eltérnek Köztes-Európától. A nemzeteszmé itt ugyanis nem frusztrált jellegű. Egyén és közösség ellentéte itt „polarizálódhatott a maga meztelenségében”: így cél lehet viszszaeszközíteni az „elnyomó államrezont” (102. old.), bár ugyanakkor az egyéni szabadság hirdetői is „hazafiasan” azo-

nosulnak a cári birodalom érdekeivel – Puskindól és Lermontovtól Gogolig és Dosztojevszkijig. A kultúrában másutt a „nemzeti színház” például nagy szerepet játszik, de Oroszországban, a Nyugathoz hasonlóan, az udvari színházból nő ki az a színházi kultúra, amely az orosz dráma kifejlődésének alapja lesz. Még fontosabb, hogy a regény műfajának kialakulási föltételei, a „nagy társadalmi tér és hosszabb történelmi idő” (104–105. old.), itt megvannak. Még a sajátos orosz frusztráltság, az egyéni „feleslegesség” elleni küzdelem is csak eleinte központi téma, mert később „olyan hősekkel találkozunk, akik az emberiség ügyét képviselik”: e világlátás szerint ugyanis „van egyetemes törvény, és az ember dolga, hogy ennek a törvénynek megfeleljen” (109. old.). E jellemvonást a fiatal Lukács annak idején gyakorta hangsúlyozta (magyar) kultúrkritikai írásaiban.

A második nagy rész négy szorosan egybetartozó fejezettel kezdődik. A [7] *A nyelvújítás* rámutat, hogy a térségben ez a kérdés a fölvilágosodás és a nemzeti érdek találkozása volt a klasszicizmus szellemében: nyelvtanok és szótárak, folklórgyűjtemények és fordításirodalom alapozza meg az irodalmi fejlődést. Ugyanis, mondja [8] *A nyelv előtti irodalom*, irodalmi nyelv híján csak „előirodalom” lehetséges (127. old.). A fölvilágosodáshoz kapcsolódó irodalmi stílusról szól a [9] *A klasszicizmus* című pont, amely az általános vonások mellett bemutatja az itteni sajátosságokat is: az ősi múlt központi kérdés lesz, nemcsak megszépítés, de hamisítás tárgya is (ősi nemzeti énekek, történeti eredetmitoszok misztifikációi). Végül ehhez kapcsolódik a [10] *A szentimentalizmus* című pont is, mivel a szentimentalizmus (avagy preromantika) „nem tagadása, hanem sokkal inkább folytatása-kiegészítése a klasszicizmusnak” (145. old.). Az összefüggés két oldala, hogy a klasszicizmus a társadalmi érzelmek konvencionális kifejeződése, a szentimentalizmus viszont az egyéni érzelmeké.

A következő korszakkal, a romantikával több fejezet is foglalkozik. Elsőként a [11] *A romantika* című. Ez megállapítja: „A romantika a közép- és kelet-európai irodalmak első nagy

összefoglalása.” (167. old.) Mégpedig mind esztétikai, mind társadalmi-nemzeti vonatkozásban. Ám a hangsúlyokat nem az esztétikai, hanem a nemzeti vonatkozásokra helyezik. „A romantikus történetfilozófia és irodalom a kollektív és egységes személyiségként felfogott nemzet köré egész eszmerendszert épített: a nemzetvilágot, amelyben a legfőbb transzcendencia, Isten helyét a nemzet eszméje foglalta el.” (187–188. old.). A legjellegzetesebb példa, amikor Mickiewicz *Ősöke* („a világirodalom e talán legromantikusabb műve”, 192. old.) egy helyen Lengyelországot a megfeszített Krisztusként vizionálja.

E fejezet folytatása azután először is a [12] *A romantika felbomlása* című pont, amely rámutat, hogy a szorosabb értelemben vett romantika felbomlása után elemei tovább élnek, s ezt konkrétan bemutatja egyrészt a [13] *A világdramma. Madách Imre és Zygmunt Krasiński* című pont, „a romantikából kiszakadt romantikus meteorpáros” (205. old.) alkotásainak elemzése, akiknél a nemzet eszméje formálisan hiányzik ugyan, de „a lehangsúlyosabb pontokon elő-előbukkan” (216. old.); és a [14] *A kiátkozott költők: Cyprian Norwid és Mihail Eminescu* című pont, a forradalmi és függetlenségi remények meghiúsulása után föllépő reménytelenség bemutatása. Tulajdonképpen folytatás a [15] *A történelmi regény* című pont is, bár inkább a romantika elsőkélyesedése volt ez a műfaj, amelyben „a jelen frázissá koptatott eszményeit egyszerűen a múltba helyezik” (255. old.). A szerző éleslátó elemzésekkel mutatja ki, hogy itt ténylegesen nem is „valódi” történelmi regényekről, hanem kalandregényekről, ifjúsági regényekről van szó – melyek ilyenként a mai napig hatásosan (például filmfeldolgozások által is megerősítetten) funkcionálnak, s alakítják a – hamis – történelmi köztudatot.

A térség és a korszak igazán reprezentatív műfaja a következő fejezet – [16] *A „klasszikus” nemzeti líra* – elemzéseinek tárgya. Ennek értékei a romantika és a realizmus bizonyos elemeinek egyesüléséből származnak – amennyiben egyáltalán lehet „realista” líráról beszélni. A szerző szerint bizonyos értelemben igen: „Ahhoz,

hogy realista líráról beszélhessünk, a történelmi realizmusfogalom helyére valamiféle esztétikai realizmusfogalmat kell becsempészni. Ezt teszi minden »naiv« olvasó, aki valóságúnak talál valamely lírai verset, s ezt teszik az »örök realizmus« elméletének könyvtárnyi fejtegetést összeírt hívei is.” (264. old.) A szerző igencsak ritkán érint esztétikai kérdéseket, a magam részéről azonban figyelemre méltónak találok, amit a naiv olvasók és a realista esztéták nézőpontjának egybeeséséről mond. Egyébként nem esztétikai, hanem irodalom- és eszmetörténeti összefüggések fölmutatása a dolga. És ezeket plasztikusan megkapjuk: „Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a romantikából a realizmusba átvezető történelmi út során az egész irodalom hangnemében érzékelhető bizonyos lassú átalakulás; a mindkét irodalmi irányzat alapját szolgáló liberális eszmerendszerben a nemzeti eszmet fokozatosan a társadalom demokratizálásának gondolata váltja fel, szorítja ki. A valóságban lezajló változások tükrékként, melyek végül is a pozitívizmus kinkeserves győzelméhez vezetnek Közép- és Kelet-Európában is, a művészet egésze prózaibb, tárgyiasabb lett.” (270. old.)

Ez utóbbi gondolat folytatódik az *Összegzés helyett* című rövid, ám annál hangsúlyosabb utószóban is. Itt a szerző két megjegyzést tesz. Az egyik: utalás arra, hogy a felvilágosodás és a romantika nemcsak pozitív jelentésű; negatív oldala is van (l. Horkheimer–Adorno, illetve Carl Schmitt). A másik: valamiféle mérleg készítése. „[M]iként lehetne megvonni a közép- és kelet-európai irodalmak mérlegét a tárgyalt időszakban?” – teszi föl a kérdést, és így válaszol: „Talán azt mondhatjuk: elsősorban a mozgékony, a pillanatot megörökítő líra révén – így részint mindjárt a nyelv történetébe is zárkozva – sikerült világirodalom térképére, de nem tudtak ott állandó helyet biztosítani maguknak.” (278. old.) Itt és most valójában azonban csak a köztes- („közép”-) európai irodalmakról van szó, ugyanis az orosz irodalomra (Dosztojevszkijre, Tolsztojra, Csehovra) ez a megállapítás nyilvánvalóan nem vonatkozik. De

Bojtár szerint van egyetlen kivétel, egyetlen abszolút világirodalmi nagyság a köztes-európai térség irodalmában is, mégpedig a *Svejk*, „amely a tágran értelmezett felvilágosodás mindkét eszményének: a szabad személyiségnek és a népek békés családjában boldogan élők független nemzetnek a csődjét ábrázolja” (uo.). Bojtár zseniális meglátása szerint Svejk „mintává vált, olyan sorstípussá, örök emberi magatartásmodellé, mint Odüsszeusz, Don Juan vagy Faust. Ezt adtuk Európának, a világnak: a švejséget, a túlélés művészetét, a Történelem átrázásának tudományát” (278–279. old.).

Hát igen. „Hazát és népet álmodánk” – írta annak idején a költő. A túlélés művészetére kellett ébrednünk. És hogy mit lehet tenni ezzel a kiábrándító realitással, arra nézve leginkább talán (Bojtár Endre remélhető egyetértésével) e klasszikus mondat kíváncsok ide: „Hetet bele, mint Szarajévóban!”

LENDVAI L. FERENC

Devescovi Balázs: Eötvös József (1813–1871)

Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 335 old., 2500 Ft (Magyarok emlékezete)

Devescovi Balázs Eötvös-monográfiája annak az irodalomtudományi hagyománynak az égése alatt fogant, amely a recenzensből mindig is nagy tiszteletet és helyenként őszinte csodálatot váltott ki. Történt ugyanis, hogy boldogult egyetemista koromban egy jól értesült csoporttársam arról gyözködött – persze némi fatalizmustól sem menten –, hogy az irodalomtörténeti szakma végső soron csupán az idő függvénye, mert minél öregebb az ember, annál többet olvas, így aztán a sok olvasott anyag összeállhat benne egyetlen egészé. Persze ezt már akkor is némi kétellyel fogadtam (meg ugyebár a magam felületessége és lustasága is önvédelemre készítetett), és mintha az azóta megismert módszertani-elméleti megfontolások sem igazolnák. Mégiscsak csodálattal tudom

szemlélni az olyan munkákat, amelyek a mindentudást, valamennyi ismerhető adat tudását célozzák meg: a múlt megismerhetőségének csodálatos utópiáját ígérik, a magamfajta hinni akaró olvasót a múlt nagy eseményeinek tanújává és a múlt nagy férfiúinak közvetlen ismerősévé avatják.

Ki ne szeretne ismerősévé válni a XIX. századi magyar politika és kultúra talán legnagyobb figurájának, Eötvös Józsefnek? (Egyébként a tárgya iránt láthatólag elkötelezett szerző maga közvetlen kapcsolatot létesít főhősével, amikor például a 254. lapon így ír: „És szegény feje [kiemelés – M. R.] számtalan napon csak annyit rögzített naplójába...”)

Devescovi könyve minden várakozásom ellenére sem varázsolt át a XIX. század közepi világba, ugyanis igen nehezen olvasható mű, mely folyton kizökkent abból a révületből, amely ehhez az időutazáshoz szükségeltetik. A könyvvel kapcsolatban a legfőbb problémám az volt, hogy vajon kinek is szól. A könyvsorozat (magyarok emlékezete) és az első fejezetnek a sorozatcímre utaló ars poeticája („Munkám fő célja Eötvös József életútjának elővezetésével felfrissíteni egy kissé a magyarok emlékezetét” [9. old.]) a magyarok nevezetű, nyilván azonos kulturális identitású olvasókra számít, vagyis a szó igen nemes értelmében vett tudományos ismeretterjesztő műfaj (sajnos az irodalomtudományból mára szinte teljesen kiveszett) hagyományához csatlakozik. A második fejezet címe is azt sugalmazza (*Amit Eötvös Józsefről mindenkinek tudnia illene* [10. old.]), hogy Devescovi összefoglalja és áttekinthető, érthető és élvezetes nyelven megosztja velünk, az Eötvös-filológiában járatlan, de érdeklődő magyarokkal az irodalomtudomány műhelyeiben Eötvösről kikristályosodott tudást. (Szerintem erre igen nagy szükség volna, például az irodalomtanárok friss ismereteket szerezhetnének a legújabb kutatásokról. Legutóbb a Korona Kiadónak volt ilyesfajta próbálkozása, de a könyvsorozatok mellett fontos volna egy ismeretterjesztő folyóirat, honlap stb. létrehozása, a történettudományban már bevált *Historia* vagy *Rubikon* mintájára.) A könyv jegyzetelési technikája is azt sugallja, hogy nem szigorú tudományos elvá-

rások szerint készült: egyáltalán nincsenek benne jegyzetek (egyébként ez a „Magyarok emlékezete” sorozat sajátja), noha nagyon sűrű idézetháló szövi át a szöveget. Szűrőpróbaszerűen megszámloltam, és átlagosan 14-16 sor idézet jut az átlagosan 32 soros oldalakra, vagyis a könyv mintegy 40-50 százaléka idézet.

Devescovi idézéstechikája amúgy is tanulságos. Általában háromféle idézetet alkalmaz: 1. saját vélemény alátámasztására szolgáló forrásértékű szöveg; 2. cáfolandó szakirodalmi megállapítás; 3. a narrációba szinte észrevétlenül belesimuló, azt tovább szöví vendégszöveg.

Devescovi forráskezelése korrekt, de nem problémamentes. A választott módszernek megfelelően (rekonstruálni Eötvös életének mégoly apró momentumait is a korabeli valósághoz híven) a szerző forrásait kritikával illeti, és az egyes elbeszéléseket másokkal szembesítve igyekszik belőlük kinyerni az adatot: a „városi legendákat” (19. old.) lecsupaszítani valamiféle elbeszélés nélküli lényegre. Nem akarom előszámlálni azokat az elméleti kételyeket, amelyek ezzel kapcsolatban mind az irodalomtudományban, mind pedig a történettudományban mára már közhelynek számítanak (hiszen ezekkel nyilván a szerző is tisztában van), hanem elfogadva a módszer létjogosultságát, néhány felmerülő kétségemet osztanom meg az olvasóval. Vajon egy kulturális jelenség szempontjából (mint amilyen maga Eötvös József, aki, bármennyire szeretnénk is, nem tud személy lenni, vagyis nem a valóság egy darabja) mi tekinthető adatnak és mi nem, illetve ki és milyen szempontok alapján dönt egy információ adatjellegéről. Devescovi például a gyermek Eötvös küldetés tudatának forrását tárgyaló Eötvös-életrajzok kapcsán megjegyzi, hogy mivel az anekdoták Eötvöshöz valóban közel álló emberektől származnak, „csakugyan komoly bajban van, aki egyértelműen tisztázni szeretné, mennyi igazságtartalma lehet az Eötvös-életírások anekdotikus részleteinek” (20. old.). Persze, akinek ez a vágya, hát tisztázza, de miért is értékebb az a tudás, amely tisztázta, hogy az anekdoták nem igazak, mint az a tudás, amely az anekdotáknak az Eöt-